

УДК 81'367.625.43(09)“18/20”

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГРАМАТИЧНОГО СТАТУСУ ДІЄПРИКМЕТНИКА В ЛІНГВІСТИЧНИХ ПРАЦЯХ XVII–XIX СТ.**Шевченко С. П.**

У статті проаналізовано основні підходи до частиномовної кваліфікації дієприкметникових утворень у граматичних працях XVII–XIX ст., визначено особливості дієприкметникової концепції О. Потебні.

Ключові слова: дієприкметник, дієслово, частини мови, граматична категорія.

В статье анализируются основные подходы к интерпретации статуса причастия в грамматиках XVII–XIX веков, определяются особенности причастной концепции А. Потебни.

Ключевые слова: причастие, глагол, части речи, грамматическая категория.

The author of the article analyzes the main approaches to defining the grammatical status of the participle in the grammar works of the 17–19th centuries, describes the peculiarities of O. Potebnya's participle concept.

Key words: participle, verb, part of speech, grammatical category.

Становлення дієприкметникової системи слов'янських мов – одне з важливих і складних питань сучасної лінгвістики. Категорійно-семантична різноманітність, функційна багатоплановість зумовили дискусійність питань, пов'язаних із частиномовним статусом цих слів, у мовознавстві (Ф. Буслаєв, О. Шахматов, В. Виноградов, О. Пешковський, Є. Тимченко, О. Синявський, О. Курило, І. Кучеренко, В. Русанівський, Г. Гнатюк, А. Грищенко, І. Вихованець, К. Городенська та ін.). Тому актуальним вважаємо дослідження граматичного статусу дієприкметника в українській лінгвістичній традиції. Мета нашої статті – проаналізувати основні підходи до частиномовної кваліфікації дієприкметникових утворень у граматичних працях XVII–XIX ст., систематизувати їх, з'ясувати особливості дієприкметникової концепції О. Потебні.

Дієприкметник у своєму розвитку сягає найглибших шарів історії. Відомо, що основу сучасного дієприкметника й дієприслівника становить колишній праслов'янський дієприкметник. Перші слов'янські граматики називають його серед восьми частин мови. Так, у праці Лаврентія Зизанія “Грамматика словенська” (1596 р.), написаній церковнослов'янською мовою з великим впливом тогочасного українського живого мовлення й призначеній як підручник для учнів братських шкіл, граматичні категорії дієприкметника (“причастия”), спільні з дієслівними, розглянуто разом із ними, а спільні з прикметниковими лише згадано у визначенні його як окремої частини мови [3, с. 5]. Не містить принципових відмінностей у кваліфікації розглянутих утворень і “Грамматика славенскія правилное синтагма” Мелетія Смотрицького (1619 р.). У спеціальному розділі проаналізовано всі притаманні “причастиям” частиномовні ознаки й граматичні категорії, окремо спільні з дієслівними й окремо спільні з прикметниковими. Зауважмо, що саме М. Смотрицькому належить термін “дѣспричастіє” (дієприслівник), що означає назву слова, яке походить зі скороченого “через усѣчєніє или изАтіє” прикметника й утрачає категорію відмінка.

Отже, услід за грецькими та латинськими вченими Діонісієм Фракійцем, Аполлонієм Дісколом, Марком Теренцієм Варроном, Донатом, Капром, Палемоном, Прісціаном автори перших слов'янських граматики визнають дієприкметник самостійною частиною мови, що поєднує ознаки імені й дієслова.

І. Ужевич у праці “Грамматика словенская” (1643 р.) називає дієприкметник окремою частиною мови, проте його граматичні категорії розглядає разом із дієслівними. До дієприкметників мовознавець зараховує і форми на **-чи** (*пануючи, держачи* тощо). На жаль, свого часу ця праця не була опублікована й не змогла відіграти належної ролі в розвитку граматичної думки. У “Граматиці малоросійського нарѣчія” О. Павловський зауважував, що дієприкметника “у малороссиян” зовсім немає. Традиційно (як відмінювана частина мови) визначено дієприкметник у розвід-

ках західноукраїнських лінгвістів XIX ст. І. Могильницького, Й. Левицького, Я. Головацького, М. Лучкая, а також у працях І. Срезневського [1, с. 13].

О. Востоков виводить дієприкметник із складу частин мови, називаючи його прикметником, утвореним від дієслова, що означає теперішній або минулий час дії або стану. Відтоді починається різнобій у визначенні цього класу слів.

У винятковій за масштабом і науковим значенням лінгвістичній спадщині О. Потебні дослідження історії дієприкметника займають помітне місце. У своїй праці "Записки по русской грамматике" вчений, спираючись на аналіз широкого фактичного матеріалу, обґрунтував власну концепцію походження цієї категорії в слов'янських мовах, розглянув її семантичні, граматичні й синтаксичні особливості.

Так, у першому томі своєї фундаментальної праці О. Потебня вказував на дієприкметник як на граматичну категорію, більш близьку до первісного імені: "Первісне ім'я, яке передувало виділенню категорій іменника й прикметника, за способом зображення в ньому ознаки найближче підходило до дієприкметника; воно могло бути назване дієприкметником, якби з нього зняти шари, що налягли на нього згодом" [5, с. 95]. За таких умов найдавнішу форму дієприкметника важко вважати віддієслівним утворенням, хоча безумовно, що сучасна його форма зазнала значної модернізації, завдяки якій дієприкметник кваліфікують як неособове дієслівне утворення, що поєднує в собі дієслівні й прикметникові ознаки.

Заперечуючи тільки віддієслівне походження цієї граматичної категорії, О. Потебня припускав, що дієприкметник не твориться від дієслова, а з'являється разом із ним. Учений наголошував на спільній темі дієслова й дієприкметника, "спільності, яка в деяких випадках могла відбутися й навпаки, унаслідок віддієприкметниковості деяких дієслівних розрядів" [5, с. 95]. Первісне ім'я, на думку вченого, можна назвати дієприкметником, який "байдужий до граматичного суб'єкта й об'єкта, суб'єкта й атрибута" (тобто первісне ім'я-дієприкметник не мало часів, станів, родів, чисел і відмінків). Відмінність між дієприкметником і дієсловом могла полягати не у відсутності в дієприкметнику енергійності, а в тому, що він позначає ознаку дану, засвоєну свідомістю раніше, а не таку, що виникає у свідомості в момент мовлення [5, с. 95, 96, 143]. Порівняймо думку О. Потебні з концепцією Г. Пауля про відприкметникове походження розглядуваного утворення: "Прикметник повинен був спочатку досягнути свого повного розвитку, і лише після цього міг виникнути дієприкметник, ... його перевага полягає насамперед у тому, що він уможливорює атрибутивне вживання слова, яке виражає дію" [4, с. 426].

Значну увагу О. Потебня приділив історії дієприслівника, який, на думку вченого, виник із короткого активного дієприкметника у формі називного відмінка, який характеризувався предикативністю та певною самостійністю, незалежністю від дієслівного присудка. Причиною появи цієї нової категорії мовознавець вважає послаблення дієвих і посилення обставинних значень розглядуваних не членних формах, які виконували апозитивну чи предикативну функцію. Варто зауважити, що О. Шахматов не поділяв цієї думки, доводячи, що утворення дієприслівника супроводжується не послабленням, а посиленням у дієприкметнику дієвого значення, що й виражається в синтаксичній функції другорядного присудка, а Д. Кудрявський убачав причини такого переходу в утраті відмінюваності нечленних активних форм [1, с. 14]. О. Потебня обґрунтував думку про те, що дієприслівник уже існував як цілком сформована частина мови на кінець XIV ст., початок змішування форм він датував кінцем XII – початком XIII ст.

Питання про синтаксичне вживання дієприкметника пов'язане з його лексико-граматичними особливостями. Семантична природа предикативних та атрибутивних конструкцій розглянута О. Потебнею з урахуванням подвійної природи цього утворення. Розглядаючи дієприкметник-присудок поряд із конструкціями, які мають у присудку дієслово, з одного боку, та іменник – з іншого, учений відзначав неможливість пояснення особливостей сполучення **есмь** із дієприкметниками теперішнього часу активного стану без аналізу всіх подібних сполук. Усі зміни дієприкметника в присудку виражають прагнення зосередити предикативність у дієслові, унаслідок чого дієприкметники втрачають свою предикативність і заступаються дієсловами. Виняток становлять колишні форми на **-ль** [5, с. 247].

Складений присудок із призв'язковою дієприкметниковою частиною не здобув однозначної характеристики в лінгвістичній науці. О. Потебня не вважає поєднання

дієприкметника з дієсловом ні єдиною, ні описовою формою, розглядаючи його як сполучення двох форм, кожна з яких може стати центром тяжіння інших слів і зазнає функціональних (нефонетичних) змін.

Осмислюючи долю дієприкметника в східнослов'янських мовах загалом і в українській зокрема, учений указував, що його вживання помітно звужене в напрямку до нашого часу. Із нього виникли, з одного боку, дієприслівники, які втратили свою самостійність і злилися з головним присудком, з іншого боку – підрядні частини. Значна втрата давнім дієприкметником предикативності зумовила, на думку О. Потебні, його частковий перехід до розрядів прикметників і прислівників, що докорінно змінило будову речення. Давні дієприкметники (“зачаткові речення в реченні”) розвинулися в підрядні частини, таким чином утворюючи новий тип речення – складнопідрядне, або втратили свою самостійність. Учений заперечував поширену в його час думку, що дієприкметник – це скорочена підрядна частина [5, с. 118].

Послідовник О. Потебні Д. Овсянико-Куликовський так само кваліфікував це утворення: “Дієприкметник є частина мови, у якій ознаки, створені дією предмета, приписані предмету як його належність” [2, с. 19].

Дієприкметникова концепція авторів перших українських граматик, новаторські на той час і актуальні донині ідеї О. Потебні та його учнів стали об'єктом вивчення вчених Ніжинської вищої школи М. Ільїнського, А. Майбороди, А. Грищенка, Л. Коломієць, авторів підручників і посібників для вишів, що може бути темою подальших досліджень. Отже, зважаючи на подвійну природу дієприкметника, в українському мовознавстві окреслено три підходи до інтерпретації його граматичного статусу: як окремої частини мови, як прикметника й дієслівної форми.

Література

1. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / Г. М. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1982. – 248 с.
2. Овсянико-Куликовский Д. Н. Грамматика русского языка / Д. Н. Овсянико-Куликовский. – М. : Тип. Сытина, 1907. – 237 с.
3. Павловський А. Грамматика малороссийского нарѣчія / А. Павловский. – СПб. : Плавильщиков, 1818. – 114 с.
4. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – М. : Издат. иностр. л-ры, 1960. – 520 с.
5. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – Т. I–II. – М., 1958. – 536 с.
6. Смотрицький М. Граматика / підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1979. – 111 с.
7. Ужевич І. Граматыка Словенская написана презъ Іванна Ужевича слованина / І. Ужевич. – К. : Наук. думка, 1970. – 113 с.